

ŁEMKOWIE I ICH ETNOLEKT

opracowanie: dr Wiktoria Hojsak

Łemkowie od wieków zamieszkiwali północne i południowe zbocza Karpat od Popradu na zachodzie aż po Oslawę i Laborec na wschodzie. Na północy i północnym zachodzie Łemkowie sąsiedowali z ludnością polską, na południu i południowym zachodzie – ze słowacką. Granice te były dość wyraźne. W literaturze naukowej przyjęto określać granicę zachodniej Łemkowszczyzny biegiem rzeki Poprad, choć i na zachód od Popradu po stronie polskiej znajdowały się cztery miejscowości zamieszkałe przez ludność ruską, a mianowicie Jaworki, Szlachtowa, Czarna Woda i Biała Woda, tworzące tzw. Ruś Szlachtowską, wyglądającą na mapie jak wysepka wśród osadnictwa polskiego, a jednak łączącą się z obszarem zamieszkałym przez Rusinów po stronie słowackiej. Na wschodzie Łemkowie graniczyli z innymi Rusinami, a mianowicie z Bojkami, dlatego granica ta nie jest już tak wyraźna jak na zachodzie i określenie jej przebiegu wywoływało wiele sporów naukowych. Niektórzy badacze sytuowali ją wzdłuż rzeki Solinki, inni zaś – Oslawy¹. Niewątpliwym pozostaje fakt istnienia pasa przejściowego łemkowsko-bojkowskiego (mniej więcej pomiędzy Oslawą a Solinką), na którym wytworzyła się specyficzna odmiana gwary, posiadająca zarówno cechy bojkowskie, jak i łemkowskie. Tak terytorium, na którym mieszkali Łemkowie wyglądało jeszcze przed drugą wojną światową.

Mapa 1. Mapa Łemkowszczyzny opracowana przez Zjednoczenie Łemków.

Deportacje lat czterdziestych XX wieku przeprowadzone na Łemkowszczyźnie północnej spowodowały zanik zwartej osadnictwa łemkowskiego na terytorium Polski. Większość Łemków została przesiedlona na Ukrainę wskutek wymiany ludności polskiej i ukraińskiej pomiędzy PRL a Związkiem Radzieckim w latach 1944-46 (przesiedlono wtedy ok. 95 tys. Łemków, co stanowiło dwie trzecie tej ludności w Polsce²), przesiedleńców kierowano najpierw do wschodnich i południowych obwodów Ukrainy, znaczna część z nich jednak powróciła bliżej Karpat i osiedliła się głównie w obwodach: tarnopolskim, iwanofrankowskim i lwowskim, gdzie ich potomkowie mieszkają do dziś. Nielicznym rodzinom udało się powrócić do Polski. Pozostali Łemkowie w ramach akcji „Wisła” w 1947 roku zostali deportowani na tzw. Ziemię Odzyskaną, głównie w okolice Wrocławia, Zielonej

---

¹ Dokładniej w artykule: Z. Stieber, *Wschodnia granica Łemków*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU”, 1935.

² B. Halczak, *Dzieje Łemków od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2014, s. 168.

Góry, ale też do województw północnej Polski. Części z nich udało się powrócić w rodzinne strony po odwilży politycznej w 1956 r., większość jednak pozostała na zachodzie.

Łemkowie na terytorium Słowacji (nazywają siebie Rusnakami, a nie Łemkami) zachowali zwarty typ osadnictwa, nie dotknięty żadnymi przesiedleńczymi procesami, choć warto zaznaczyć, że zarówno na północy, jak i na południu obserwujemy migracje młodzieży do większych miast, jak też postępującą asymilację ze społeczeństwem większościowym³.

Według danych szacunkowych ogólna liczba Łemków na świecie wynosi ok. 700 tys. os., w tym na terytorium Ukrainy – 350 tys., na emigracji w Ameryce Północnej – 150 tys., w Polsce i Słowacji – po 100 tys., na Bałkanach (Serbia, Chorwacja, Bośnia i Hercegowina) – ok. 50 tys.⁴. Nieco inaczej liczby te prezentują się w świetle danych statystycznych z ostatnich spisów ludności. Żeby poprawnie odczytywać dane statystyczne, należy pamiętać, iż część Łemków deklaruje przynależność do narodu ukraińskiego, część określa swoją tożsamość jako wyłącznie łemkowską/rusińską, Łemkowie należą również do dwóch kościołów: greckokatolickiego lub prawosławnego. W Polsce podczas spisu powszechnego w 2011 r. po raz pierwszy respondenci mieli możliwość wskazania przynależności do dwóch narodowości. Ukraińską tożsamość narodową zadeklarowało 48 tys. respondentów (należy przypuszczać, że byli wśród nich również Łemkowie), 10 tys. – łemkowską, ok. 2 tys. (brak danych oficjalnych) zadeklarowało obie: ukraińską i łemkowską tożsamość⁵. Podczas spisu powszechnego na Słowacji w roku 2011 narodowość rusińską lub ukraińską zadeklarowało łącznie 40,9 tys. os.⁶. Należy też wspomnieć o tym, że na Słowacji mamy do czynienia z odmiennym niż np. w Polsce zjawiskiem, kiedy to Łemkowie utożsamiają się z narodowością słowacką, podając równocześnie jako język ojczysty „rusiński” bądź „ukraiński” lub deklarując przynależność do cerkwi greckokatolickiej czy prawosławnej. Tak więc podczas spisu powszechnego na Słowacji w 2001 r. narodowość rusińską bądź ukraińską zadeklarowało ok. 35 tys. os., natomiast jako język ojczysty rusiński bądź ukraiński określiło 65,7 tys. os., co „świadczy o silnym przywiązaniu do ojczystego języka nawet wśród odłamu miejscowej społeczności łemkowskiej, który utożsamia się z narodowością słowacką”⁷. Na Słowacji w 2001 r. aż w 30 miejscowościach Łemkowie stanowili zdecydowaną większość 80-90% mieszkańców, w Polsce wskutek uwarunkowań historycznych takich miejscowości

---

³ Por. M. Mušinka, A. Mušinka, *Národnostná menšina pred zanikom?*, Prešov 2011.

⁴ *Енциклопедія сучасної України*, [on-line:] http://esu.com.ua/search_articles.php?id=54193 – 18.09.2020.

⁵ B. Halczak, *dz. cyt.*, s. 270.

⁶ *Tamże*, s. 276.

⁷ *Tamże*.

nie ma. M. Mušinka i A. Mušinka w książce pod retorycznym tytułem *Mniejszość narodowa przed zanikiem?* piszą, że „z byłych 260 wsi, w których sto lat temu ponad 50% mieszkańców (a w znacznej większości było to ponad 90%) deklaroowało rusińską (ruską) narodowość, w 2001 roku tylko w 104 miejscowościach wskaźnik ten przekroczył 20%. Aż 80% mieszkańców tych miejscowości zadeklarowało narodowość słowacką” [tłum. ze słowackiego W.H.]⁸.

Na uwagę zasługuje kwestia nazewnictwa przedstawicieli interesującej nas grupy etnicznej. Określenie „Łemkowie” jest terminem stosunkowo nowym. W literaturze naukowej pojawiło się dopiero w wieku XIX, choć sami mieszkańcy nadal nazywali siebie Rusinami na północy, a Rusnakami na południu, podobnie jak inni Rusini w Monarchii Habsburgów, a potem też w II Rzeczypospolitej czy przedwojennej Czechosłowacji. Rusinami nazywali Łemków również ich sąsiedzi Polacy. Nazwa *Łemko* pochodzi od często używanego w mowie wyrazu *lem* ‘tylko’, będącego zapożyczeniem wschodniosłowackim, które zostało nadane Łemkom przez innych Rusinów, sąsiadujących z gwarami mającymi *lem*, którzy wyrazu tego nie używali, mówili natomiast *tilko*, *chyba*, *lysz*⁹. Określenie „Łemkowie” przyjęło się na północ od Karpat, a jako samonazwa funkcjonuje od niedawna, na południu nie przyjęło się zupełnie, miejscowa ludność nazywa siebie tu nadal Rusnakami.

Pochodzenie gwar łemkowskich do tej pory nie zostało ostatecznie wyjaśnione. Językoznawcy, którzy badali ich genezę (I. Pańkiewicz, Z. Stieber, J. Szewelow), doszli do wniosku, że prawdopodobnie powstały one na skutek migracji ludności z terenów Nadsania na zachód, a potem na południe¹⁰. I. Pańkiewicz twierdził, że kształtowanie się gwar łemkowskich ostatecznie zakończyło się pod koniec XVI w. F. Żyłko zaznacza, że migracje te odbywały się nie tylko z terenów bojkowskich, ale też nadszańskich¹¹. J. Rieger pisze na ten temat tak: „Nie wiemy skąd przywędrowali przodkowie dzisiejszych mieszkańców Łemkowszczyzny [...]. Łemkowie prawdopodobnie szli tu różnymi drogami, a więc przesuwając się ze wschodu na zachód, posuwając się dolinami rzek w górę [...], wreszcie nie można wykluczyć istnienia fal migracyjnych omijających zasiedlone już tereny, jak to miało

---

⁸ M. Mušinka, A. Mušinka, *dz. cyt.*, s. 7.

⁹ J. Rieger, *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*, Warszawa 1995, s. 11.

¹⁰ I. Па́нькевич, *До питання генези українських лемківських говорів*, „Славянская филология. Международный съезд славистов”, Москва 1958, s. 197; Z. Stieber, *Das Zahwort čotyrydešat ‘40’ in den lemischen Dialekten*, „Die Welt der Slaven”, VIII, Візбаден 1962 (przedruk: Z. Stieber, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974); George Y. Shevelov, *Zur Chronologie der Entstehung der ukrainischen Dialekte im Lichte der historischen Phonologie*, „Zeitschrift für slavische Philologie”, t. XL Haidelberg, 1978, z. 2, s. 300-302.

¹¹ Ф. Жилко, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, s. 219.

miejsce w przypadku wędrowek wołoskich”¹². O migracjach wołoskich czytamy dalej: „W XIV-XVI w. w całych Karpatach trwały wędrowki pasterskie, idące głównie na północ (z Bałkanów) i ze wschodu na zachód. [...] Wśród pasterzy wędrujących po Bieszczadach i Beskidzie Niskim byli zapewne przedstawiciele różnych języków. I choć zachodni zasięg wędrowek Wołochów, posługujących się językiem rumuńskim czy arumuńskim nadal budzi wiele sporów, wydaje się, że docierali oni daleko na zachód, pozostawiając po sobie trwałe ślady w postaci słownictwa apelatywnego i nazw terenowych [...]. Wśród ludności osiedlającej się na prawie wołoskim przeważał jednak – jak to wynika z analizy językowej imiennictwa – żywioł ruski. W wyniku różnych prądów osadniczych, wspartych migracjami pasterskimi, powstał wzdłuż głównego grzbietu Karpat pas zwartej osadnictwa ukraińskiego Hucułów, Bojków i Łemków [...], przy czym na terenach zachodniołemkowskich [...] ludność ruska nawarstwiła się na rzadkie wówczas, wcześniejsze, osadnictwo polskie i słowackie”¹³.

Gwary łemkowskie wraz z gwarami bojkowskimi i środkowozakarpaccymi należą do grupy karpackiej południowo-zachodniego narzecza ukraińskiego. W gwarach łemkowskich po obu stronach Karpat widnieje wyraźny podział na gwary wschodnie oraz zachodnie, granica pomiędzy nimi przebiega w okolicy przełęczy Dukielskiej. Pewną specyfikę posiada również pogranicze łemkowsko-bojkowskie zarówno na północy, jak i na południu, można mówić o występujących tu gwarach przejściowych łemkowsko-bojkowskich. S. Pancio wymienia też inne pasy przejściowe, a mianowicie łemkowsko-nadszańskie na północny wschód od Sanoka¹⁴ oraz łemkowsko-środkowozakarpaccy pomiędzy Laborcem a Cirochą na Łemkowszczyźnie południowej¹⁵.

Gwary łemkowskie, jak i inne karpaccy, zachowały wiele archaizmów. Krzyżują się na tym terenie różne wpływy językowe, głównie polskie, słowackie, ale także węgierskie, rumuńskie i niemieckie, co stwarza szczególnie wdzięczne warunki do badań etymologicznych. Słownictwo łemkowskie jest dość mocno zróżnicowane. Większość izoleks przecina Łemkowszczyznę wzdłuż głównego grzbietu Karpat lub równoległe do niego z przesunięciem na północ, dzieląc obszar na część północną i południową, co wiąże się z

---

¹² J. Rieger, *dz. cyt.*, s. 9.

¹³ *Tamże*.

¹⁴ Pisała o tym również M. Przepiórska-Owczarenko: M. Пшеп’юрська-Овчаренко, *На пограниччях надсянського говору*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, т. CLXII. Збірник філологічної секції, т. 25, 1954, s. 53-95.

¹⁵ С. Панцьо, *Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика)*. Частина перша, Тернопіль 1997, s. 6.

wpływami słowackimi idącymi od południa i polskimi zmierzającymi w odwrotnym kierunku, przy czym wpływy słowackie częściej przekraczają karpacki grzbiet. Inne izoleksy zmierzają od północy ku południu, oddzielając gwary zachodnie z silniejszymi wpływami zachodniosłowiańskimi od gwar wschodnich¹⁶. Podstawową część słownictwa łemkowskiego stanowią jednak wyrazy rodzime wspólne całemu obszarowi języka ukraińskiego lub jego dialektom południowo-zachodnim¹⁷.

Nie wszyscy Łemkowie uważają się za część narodu ukraińskiego i – co za tym idzie – uznają istnienie odrębnego języka łemkowskiego (w Polsce) jako jednej z czterech odmian języka rusińskiego¹⁸. W ostatnich latach pojawiły się próby standaryzacji języka łemkowskiego, wydano gramatykę, słowniki, podręczniki szkolne¹⁹. Nasze stanowisko w tej kwestii nawiązuje do słów znakomitego znawcy Łemkowszczyzny J. Riegera: „Przynależność dialektu łemkowskiego do obszaru języka ukraińskiego jest faktem od dawna wiadomym w nauce. Czym innym jednak jest fakt językowy, a czym innym poczucie etniczne, stanowe, narodowe. Długo czas Łemkowie czuli się *Rusinami* i sami siebie tak nazywali. Dopiero później część z nich zaczęła się poczuwać do wspólnoty z narodem ukraińskim (część do wspólnoty z narodem rosyjskim, czy może raczej z Rusią, którą poprzez nazwę kojarzono z Rosją), część nie uznaje jednak wspólnoty z Ukrainą i Ukraińcami podkreślając swoją odrębność i domaga się uznania za oddzielny naród, dąży do stworzenia własnego języka. Rzecz trzeba rozpatrywać bez emocji i uprzedzeń: poczucie tożsamości etnicznej, zwłaszcza w państwie o obcym języku narodowym, jest często silniejsze od poczucia wspólnoty narodowej z innymi grupami etnicznymi, mówiącymi tym samym językiem”²⁰.

---

¹⁶ J. Rieger, *dz. cyt.*, s. 15.

¹⁷ *Tamże*, s. 16.

¹⁸ Por. T. Kwoka, *Języki rusińskie*, [w:], *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 161-191.

¹⁹ Por. M. Chomiak, H. Fontański, *Gramatyka języka łemkowskiego*, Warszawa, 2004; J. Horoszczak, *Słownik łemkowsko-polski i polsko-łemkowski*, Warszawa 2004 oraz inne.

²⁰ J. Rieger, *dz. cyt.*, s. 10.